

HET HOOFD ERBIJ HOUDEN

Spokerijen in de Meierij en de Langstraat

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw verscheen er een hele reeks 'Spokerijen', bundels met voornamelijk sagen uit gewesten van Noord-Nederland tot Oost-Vlaanderen: Zaanstreek, Waterland, Amstelland, Gooiland, Gelderland, Rijnland, Delfland, Schieland, Westland, de Brabants Westhoek, Maasland, de Baronie van Breda, de Kempen, de Peel, Limburg en de streek van Zottegem. Het ontbreken van de Meierij van 's-Hertogenbosch en de Langstraat in deze serie werd onlangs gecompenseerd.

door Theo Meder

Het begrip 'spokerij' in de titels was overigens enigszins misleidend, want de sagen gaan niet louter over spoken, maar evengoed over heksen, tovenaars, verzonken kloosters, onderaardse gangen, kabouters, weerwolven, vuurmannen, dwaallichten, duivels en wat dies meer zij. Maar in de volksmond zou 'spokerij' nog opgevat kunnen worden als synoniem aan vertellingen met een griezelige of bovennatuurlijke inslag. Tussen de sagen vond men soms ook een verdwaalde legende of een sprookje. Sommige deeltjes steunden zwaar op negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse optekeningen, zoals die van schoolmeester P.N. Panken (1819-1904) voor de Kempen, en van plattelandsarts C. Bakker (1863-1933) voor Waterland – in het laatste geval zelfs vrij systematisch uit de volksmond.

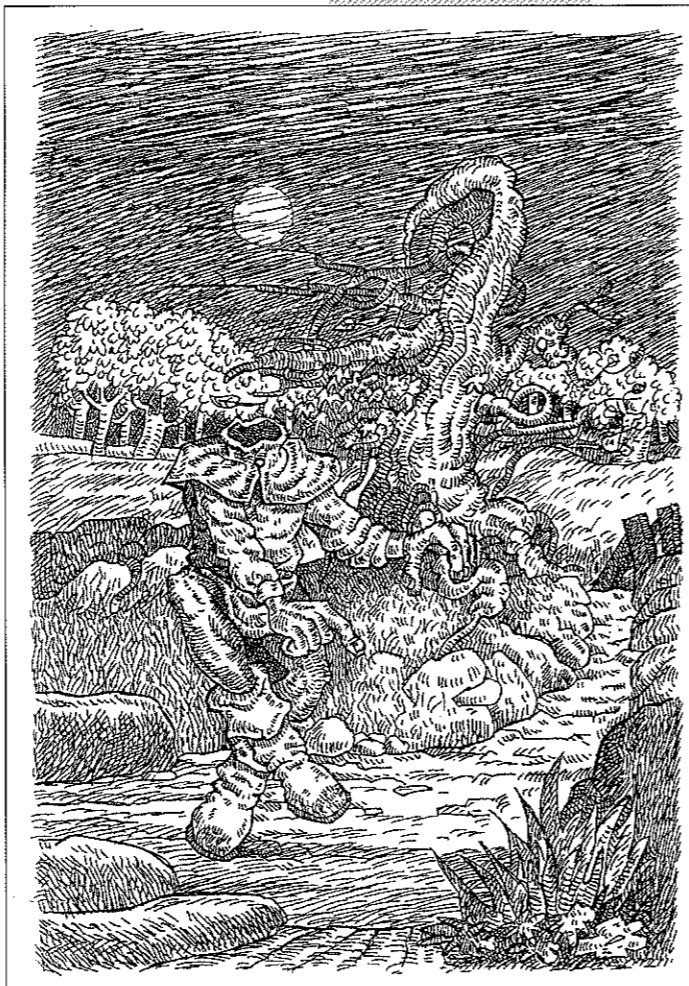
HET OVERSCHRIJF-SPOOK

Een uitgewerkte verantwoording van de bronnen was in de 'Spokerijen'-deeltjes niet te vinden: men kwam als lezer niet te weten waar een bepaald verhaal nu precies vandaan was gehaald, of het verhaal uit de mondelinge overlevering kwam of uit een schriftelijke bron (almanak, kroniek), wat de naam was van de eventuele verteller, in welk jaar het was opgetekend en waar het verhaal exact was verteld. Voor wetenschappelijk onderzoek is dat lastig. Anderzijds bleken veel verhalen toch terug te vinden te zijn door het bijpassende provinciale sagendeel van J.R.W. Sinninghe (1904-1988) uit de jaren dertig of veertig er op na te slaan. Wat Sinninghe uit oudere bronnen had overgeschreven en bewerkt, hebben de 'Spokerijen'-auteurs regelmatig weer van hem overgeschreven en bewerkt. Overigens heeft Sinninghe zelf ook een aantal 'Spokerijen'-deeltjes bezorgd, en hoefde hij alleen zichzelf maar over te schrijven in wat vlotter Nederlands.

EEN AMSTERDAMS VERZAMEL-OFFENSIEF

Dit hele fenomeen is in volkskundig opzicht (zij het vanuit een iets ander perspectief) buitengewoon interessant: met

Deze soldaat zonder hoofd zou menige inwoners van Meierij schrik hebben aan-gejaagd.
Tekening van Jan Radersma (uit: 'Spokerijen in de Meierij en de Langstraat')

GESIGNALEERD

Noord-Brabants Wapenrepertorium

Tijdens het geven van een cursus 'Genealogie voor gevorderden' kwam Ad Hoeben op het idee zijn heraldische aantekeningen in boekvorm te laten uitgeven. Niet alleen adellijke, maar ook burgerlijke families hanteerden vaak een familiewapen. Het resultaat is een hele verzameling Brabantse familienamen met beschrijvingen van de bijbehorende familiewapens. Niet altijd is er een link tussen de uitvoering van het wapen en de familienaam. Zo komt de naam 'Dicbier' acht keer voor, maar in slechts één van de bijbehorende familiewapens wordt een brouwerij-attribuut afgebeeld. Bij de namen Brouwer en Brouwers is dat zelfs helemaal niet het geval. (PvD)
A.H. Hoeben,
Het Noord-Brabants wapenrepertorium 1 (Helmond, 2001) 238 p; prijs: € 23,85; schriftelijk te bestellen bij de auteur: Liatrijslaan 12, 5582 GJ Waalre.

een beroep op de aloude mondelinge verteltraditie wordt er – uitzonderingen daargelaten – al 150 jaar uit boekjes overgeschreven. En soms komen verhalen op die manier alsnog weer in de mondelinge overlevering terecht! De 'Spokerijen'-deeltjes hebben verder geen wetenschappelijke pretenties: ze voorzien voornamelijk in een nostalgische behoefte aan volksverhalen vol vervlogen 'bijgeloof', en in een hang naar canoniëring van de eigen regionale verteltraditie en identiteit, leesbaar opgeschreven en voorzien van goedgetroffen illustraties. Nog vandaag de dag bewijzen toeristische sagenroutes langs burcht en bos, alsmede het 'Groot Verhalenboek' in de vrijdag-aflevering van het RTL-nieuwsprogramma 'Vijf in het Land', dat bij een groot publiek de honger naar traditionele sagen onstilbaar is.

Nu is er in het verleden natuurlijk wel degelijk ook uit de mondelinge overlevering opgetekend: de reeds genoemde Cornelis Bakker is daar een vroeg voorbeeld van. Volksverhalen zijn in de jaren dertig van de twintigste eeuw bij Groningse vertellers opgetekend door mevrouw E.J. Huizenga-Onnekes (1883-1956). Maar wat betreft het echte veldwerk is de spoeling in Nederland toch altijd tamelijk dun geweest. Totdat in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw op initiatief van het Meertens Instituut te Amsterdam een verzamel-offensief werd ingezet (aanvankelijk overigens nog ter ondersteuning van het volkskundige atlas-werk). Vierentwintig veldwerkers gingen in hun eigen regio op pad om sagen te verzamelen bij vertellers. Met wisselend succes: de Schiermonnikoogse verzamelaar Akkerman kwam zegge en schrijve met één verhaal thuis, en de Zuid-Beverlandse verzamelaar De Boo met zes, terwijl de Friese verzamelaar Jaarsma ruim 15.000 verhalen uit de volksmond wist op te tekenen. De hele operatie leverde ruim 32.000 volksverhalen op.

EEN GRUWEL VOOR VOSKUIL

Wie denkt dat zo'n unieke verhaalschat inmiddels met veel tamtam is uitgegeven, komt bedrogen uit. Het merendeel van deze wetenschappelijk interessante collectie ligt nog steeds in zuurvrije dozen in het archief van het Meertens Instituut te wachten op openbaarmaking; alleen de optekeningen van H. Kooiman, E. Heupers en M.H. Dinissen zijn in boekvorm verschenen (daarmee delen van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant bestrijkt). De collectie Jaarsma, te omvangrijk voor een integrale papieren publicatie, is inmiddels wel in digitale vorm raadpleegbaar op het Meertens Instituut. Maar feit is dat de meeste verzamelaars hun arbeid nog altijd niet bekroond hebben gezien met een wetenschappelijke editie – sommigen zullen het zelfs niet meer meemaken omdat ze inmiddels overleden zijn. Het is algemeen bekend dat ieder initiatief van verzamelaars om het gevonden materiaal dan maar zelf uit te geven, op heftig verzet stuitte bij J.J. Voskuil, toenmalig hoofd van de afdeling Volkskunde van het Meertens Instituut. Toen de Achterhoekse verzamelaar G.J.H. Krosenbrink het wachten moe was en zijn verhalen zelf wilde publiceren, brak er een enorme rel uit. Vrij spoedig na het vertrek van Voskuil is 'zijn' Meertensreeks 'Nederlandse Volksverhalen' echter een zachte dood gestorven. De prioriteiten in het volksverhaal-onderzoek werden verlegd, en ook de huidige personele bezetting staat een spoedige voortzetting van de reeks, desnoods in een andere opzet, vooralsnog niet toe.

Geen wonder dus dat Anton van Oirschot het na ruim twintig jaar wachten welletjes vond. In de periode-Voskuil verzamelde hij 246 verhalen in Noord-Brabant, en het is dus geen grootspraak als de achterflap van *Spokerijen in de Meierij en de Langstraat* vermeldt: 'De meeste verhalen in deze uitgave werden aan de samensteller verteld tijdens zijn activiteiten voor de afdeling Volkskunde van de Academie van Wetenschappen' (het Meertens Instituut is een instelling van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen). Het huidige boekje van Van Oirschot zou Voskuil ongetwijfeld een gruwel zijn geweest: oorspronkelijk dialect weggewerkt tot standaard-Nederlands, verschillende verhaalversies samengevoegd tot één, geen bronvermeldingen, geen overzicht van verhaal-typen en motieven, geen thematische ontsluiting, geen literatuurlijst, geen substantiële inleiding, geen cultuurhistorische reflectie, geen dateringen van verhalen, geen biografieën of zelfs maar portretjes van zegslieden... Alleen maar verhaaltjes om de verhaaltjes.

VROUW ZONDER HOOFD BIJ DE NEMERLAER

Een voorbeeld: een versie van het verhaal over de Juffer Zonder Kop (p. 47). Regelmatig kwamen boeren uit Haaren haar tegen als ze in de omgeving van Kasteel Nemerlaer kwamen, ook als ze in de vroege ochtend naar de akkers gingen of naar het vee in de wei, maar toch vooral als de duisternis gevallen was: de vrouw-zonder-hoofd. Ze hebben haar gezien met het hoofd onder de arm. Anderen hebben de vrouw wel gezien, maar helemaal zónder hoofd. Kwaad deed dit spook echter niemand, maar men ging wel meteen na haar ontdekt te hebben op de loop. Enkele jongelui uit het dorp zouden het sprookje wel eens uit de wereld helpen en togen op onderzoek uit, maar toen het groepje de vrouw-zonder-hoofd in een laantje tegenkwam, wisten ze geen van allen hoe snel ze weg moesten komen. Voor hen was het sprookje werkelijkheid geworden. In de jaren zestig hebben ze in de Kasteellaan een doodshoofd naar boven gehaald, dat nog altijd op het kasteel wordt bewaard, maar of dit het enige tastbare is van de vrouw-zonder-hoofd wordt toch wel betwijfeld.

Lang geen onaardig verhaaltje, maar dit is wel een fikse bewerking en compositie uit verschillende bronnen. In de periode dat Anton van Oirschot verhalen verzamelde voor de afdeling Volkskunde, heeft hij slechts één Juffer -Zonder Kop-variant daadwerkelijk uit de mond opgetekend, en die ging zo: 'Da heb ik ok dikkuls heure vertelle deur m'n grotvader. De boere gingen vruuger beer haole in den Bosch, en dan ginge ze deur de Essevoort. Dikkuls kwaame ze dan om 'n uur of twaalf terrug. En d'r kwaame ze 's naags 'n vrouw tege zonder hoofd. Nou, toen ze dà tegen iemand hadde verteld, zee die: nou da wil ik toch wel us zien. En ze ginge d'r ok om twaalf ure naor toe, en ze kwaame ze teuge. Hij ha zóne schrik, toen ie ze werrekeluk zaag.' Nu is dit ook niet eens een letterlijke optekening geweest, want er werd nog niet met bandrecorders gewerkt: tijdens het vertellen werden er vliegensvlug aantekeningen gemaakt, en later werkte men die dan uit achter de typemachine. Hoe dan ook..., zo moet de vertelling in de tongval van de Meierij ongeveer gegaan zijn. Het verhaal werd tijdens een circa twee uur durende vertelsessie opgetekend in Haaren op 9 juni 1967. De verteller was landbouwer Toon van der Meyden, die in 1918 was geboren in Haaren. Zijn vader en moeder waren respectievelijk geboortig uit Boxtel en Vlijmen.

VERSCHILLENDE VERSIES

Over een motief als dat van de Juffer Zonder Kop zou in een commentaar nog wel meer te vertellen zijn. Zo heeft E. Tielemans een mooi artikel aan het motief gewijd ('Van 'juffrouw zonder kop' tot 'jolige juffer'. Van volksverhaal tot stripverhaal: de evolutie van een sage van 1875 tot 1987', in: *Liber Amicorum Prof. dr Jozef van Haver* (Brussel, 1991) 401-415). Het verhaal blijkt vooral in Limburg voor te komen, met een concentratie in Echt en Valkenburg. In de Zuid-Limburgse versies lijkt de figuurlijke zinneloosheid van 'zonder kop' later misbegrepen te zijn tot letterlijk 'onthoofd'. Aldus komt de juffrouw ook voor in het Suske en Wiske stripalbum *De Jolige Joffer* (nr. 210) uit 1987, waarin ook nog eens de Echter en de Valkenburger versie verder gecombineerd worden. Naast de strip speelt onder meer het onderwijs een belangrijke rol in het laten voortleven van het volksverhaal onder de locale jeugd. In de schriftelijke overlevering zien we dat het verhaal in de loop der tijd aan verandering onderhevig is geweest. Dat laatste zouden we ook kunnen vaststellen bij de verhalen zoals Van Oirschot ze heeft vastgelegd. Voor het wetenschappelijke bureau heeft hij gepoogd ze zo getrouw mogelijk op te tekenen. Voor een algemeen leespubliek heeft hij de verhalen vlot be-

De Juffer zonder Kop bij kasteel Nemerlaer. Tekening van Jan Radersma (uit: 'Spokerijen in de Meierij en de Langstraat').

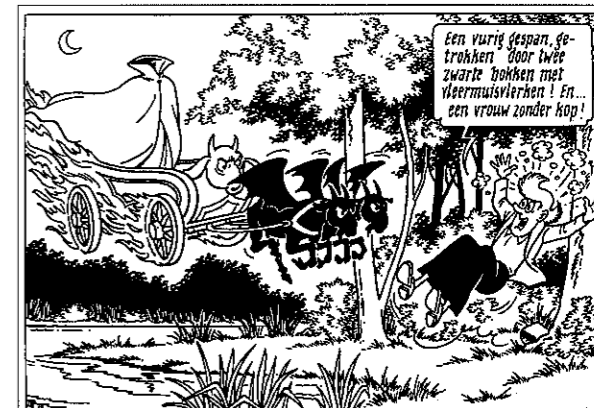
Theo Meder is verbonden aan het Meertens Instituut te Amsterdam

Spokerijen in de Meierij en de Langstraat. Sagen, legenden en volksverhalen, verzameld door Anton van Oirschot, met tekeningen van Jan Radersma (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001) 80 p.; ISBN 90-288-3516-4; prijs: € 16,00

De edities van Henk Kooijman, *Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant*. Nederlandse volksverhalen 2 (Amsterdam, 1988) en M.H. Dinnissen, *Volksverhalen uit Gendt*. Nederlandse volksverhalen 3 (Amsterdam, 1993) zijn voor liefhebbers nog verkrijgbaar bij het Meertens Instituut, Postbus 94264, 1090 GG Amsterdam (www.meertens.nl).

werkt, versies met elkaar gecombineerd en gestroomlijnd. Mondelinge en schriftelijke bronnen lopen daarbij lelijk door elkaar; immers, een Middelnederlands citaat als 'Beseten metten boesen viant vander hellen' (p. 17; bezeten door de boze duivel uit de hel) heeft de verzamelaar beslist niet uit de volksmond opgetekend. Ook al zit er nieuw verhaalmateriaal in verwerkt, als bron heeft de etnologie toch betrekkelijk weinig aan *Spokerijen in de Meierij en de Langstraat*. Het boek is eerder belangwekkend als object voor volkskundig onderzoek naar de bewerkingstechnieken ten gunste van een modern, geïnteresseerd leespubliek, en naar de regionale belangstelling voor traditioneel sagenmateriaal. In heemkundig en folkloristisch geïnteresseerde kringen zal het tekstboekje ongetwijfeld met belangstelling en enthousiasme ontvangen worden – en dat was natuurlijk ook de opzet.

Abbeeldingen uit het stripverhaal 'De Jolige Joffer' van Suske en Wiske (Antwerpen, 1987).

GESIGNALEERD

INDISCHE NEDERLANDERS IN GEMERT

In een fraai ontworpen band wordt de komst beschreven van de eerste Indische Nederlanders in Gemert en hun doen en laten vanaf dat jaar tot nu. In het eerste hoofdstuk wordt in een sneltreinvaart de geschiedenis van Indonesië vanaf het stenen tijdperk, via de komst van de VOC en het KNIL, tot vandaag beschreven. Het tweede en derde hoofdstuk beschrijven de periode van de Japanse bezetting, de soevereiniteitsoverdracht in 1949 en de repatriëring van de eerste Indische Nederlanders. Er komen ook Indiërs in Gemert terecht. Er worden woningen voor hen in gereedheid gebracht; voor meubels en kleding is gezorgd. Aangezien de meeste mannen bij het KNIL hadden gediend, werden deze te werk gesteld op vliegbasis Volkel of in de legerplaatsen bij Eindhoven en Oirschot. De integratie, karaktertrekken en de waarden en normen worden in het vierde hoofdstuk beschreven. Indische waarden en normen wilden nog wel eens botsen met de toen algemeen geldende moraal in een katholieke

gemeenschap als Gemert. In het laatste en vijfde hoofdstuk worden de maatschappelijke veranderingen van de laatste jaren beschreven. De secularisering heeft ook in Gemert zijn sporen nagelaten. Dit heeft gevolgen gehad voor de houding ten opzichte van de Indische Nederlanders die er nu enkele generaties wonen. Er is al enige jaren protestants onderwijs mogelijk. Verder zijn er in de loop der jaren allerlei festiviteiten ontwikkeld rondom nationale feestdagen met elementen uit Nederlands-Indië. Het boek is prettig leesbaar en voorzien van zwartwitfoto's, statistieken en tabellen. (EvD) **Robert Armand de Haas, Enkele reis Indië-Gemert. De vestiging en integratie van Indische Nederlanders in de Noord-Brabantse gemeente Gemert. Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert 28 (Gemert: Stichting Laurentius Torrentinus, 2001) 206 p.; geïll.; ISBN 90-73621-19-4; prijs: € 12,50**